

DİL FELSEFESİ AÇISINDAN DESTANLARDA “YABANCI” VE “DÜŞMAN” OLGUSU: YAKUT DESTANI ÜZERİNE BİR DENEME*

*In Terms of Language Philosophy, “Stranger” and “Enemy”
Phenomenons in Epics: an Essay on The Epic of Yakut*

Mesut ÇETİNTAŞ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 213-230

Öz: Çevremizdeki dünyayı adlandırma, nesnelere anlam kazandırma konusu dil biliminin, daha özel olarak da anlam biliminin içinde değerlendirilmektedir. Dil denilen olgu, varlığı önce insan zihninde kavramsal olarak canlandırdığı gibi, onu bir anlamda temsil de etmektedir. Dil, gerçekliği anlamlandırıp, biçimlendirdiği gibi onu ifşa etmeye de zorlar.

Dilin yazılı olarak belirlediği ve işlendiği bir alan olarak edebiyat, gerçekliği anlamlandırmayı ve canlandırmayı estetik bir biçimde yapmasıyla öne çıkar. Dil bilimciler göre, “ötekileştirme” sorunu kendimizi ve bizim dışımızdakileri adlandırma ve bunun ötesinde anlamlandırma konusu olduğu için “ayrımcılık” alanında kullandığımız kelimelerin anlam bilimi içinde değerlendirilmesi gerekir.

“Ötekileştirme” ve “ayrımcılık” olgusu, daha çok edindiğimiz dil felsefesiyle gerçekliğe ve insan davranışına yönelik bir tavır olarak kendini gösterir. Bu nedenle ayrımcılık konuları dil felsefesi, edebiyat ve eğitimi iç içe geçtiği bir alan olarak disiplinler arası çalışmayla ele alınabilir.

Sözlü destan anlatıcılarının aktardıkları hikâyelerden başlayarak günümüz çağdaş edebî metinlerinde “ötekiler”, kelimelere yakalanarak, kelimeler aracılığıyla aktararak ya da fikir ve diyalog için bir hareket noktası görevi üstlenerek görülebilirler.

Türk destanlarında “yabancı” konusunun nasıl yer aldığını ortaya koymak kültürümüzün derinlerinde yatan dil felsefesini belirlemek açısından önem taşımaktadır. Bu yaklaşımla bütün Türk destanları olmasa bile modernleşmenin çok az etkisinde kalmış Yakut Türk destanlarının bu açıdan ele alınması bu makalenin çalışma konusu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: dil felsefesi, anlam bilimi, ayrımcılık, öteki, yabancı, yabancı düşmanlığı, Yakut destanı.

Abstract: The concept of naming the world around of us, giving meaning to objects is evaluated in language science, more specifically in semantic science. As a field in which the language is written and processed, literature stands out in terms of making an aesthetic sense of meaning and animation. According to linguists, the question of "othering" should be assessed in the semantics of the words we use in the field of "discrimination."

* Bu çalışma, 2014 yılında Osman Gazi Üniversitesinde düzenlenen Uluslararası Eğitim Bilimleri Kongresinde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

** *Uzman, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Başkanlığı, mesutce@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 02.02.2017 / Kabul Tarihi: 27.04.2017*

The "discrimination" case in human life , the more we get the philosophy of language and reality shows itself as an attitude towards human behavior. There is a close relation between our education and language attitude.

Starting from the narratives narrated by oral legend narrators, "today" contemporary literary texts can be seen as "others" by being caught up in words, transmitted through words, or acting as a point of movement for ideas and dialogue.

To reveal how the "foreign" issue takes place in Turkish epics is important in determining the language philosophy that lies in the depths of our culture. This approach will be the subject of study of the Yakut Turkish epics from this point of view, even if they do not have all Turkish epics.

Keywords: linguistic philosophy, semantic, discrimination, stranger, xenophobia, Yakut epics

Dil felsefesi ve dil bilimi açısından “yabancı” ve “öteki”nin adlandırılması ve tanımlanması

Hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, sosyal psikoloji dil bilimi ve iletişim bilimi gibi günümüz çağdaş sosyal bilimlerinin üzerinde yoğunlaştığı en temel konularının başında “empati”, “tolerans” ya da madalyonun diğer yüzüyle bakacak olursak “yabancı düşmanlığı”, “ayrımcılık”, “ötekileştirme” konusu gelmektedir.

20. yüzyıla girerken dünya üzerinde toplumların sosyal, siyasî ve kültürel yapıları dönüşümler geçirmiştir. Bu dönüşüm kendini günümüzde merkez-çevre ülkeler, bir başka ifadeyle gelişmiş ülkeler-az gelişmiş ülkeler *ayrımı* 'nın beraberinde *etnik, siyasal ve inanç temelli ayrımcılık* tartışmalarının devam etmesiyle göstermektedir. Birden fazla etnik yapıyı içeren çok dile sahip eski yapıların, imparatorlukların değişimi, çoğu kez eski yapının yerini alan (çoğu kavmi-millî olan) yeni devletler şeklinde olmuştur. Her yeni devlet kendi kavmi dilini, kurumlarını ve kimliğini geliştirme çabasına girerek başka dillerin ve kavimlerin varlığını yadsımaya başlamış, dışlamış, bir başka deyişle “öteki”leştirmiştir.

Sosyal ve siyasal açıdan düşünce ve dil sistemlerimiz içerisinde birbirimizi adlandırıp anlamlandırdığımızda ne tür tuzakların içine düşebileceğimiz tartışılmalıdır. Bu nedenledir ki toplumsal grupların birbirini dışladığı, ötekileştirdiği dil tavrının ortaya konması gerekir. Ancak böylelikle önce kendimizi, sonra da bizim dışımızdakileri anlayıp algılayabiliriz. Var olan bütün toplumsal farklılıklarımızla bir arada yaşama becerimizi, yeteneğimizi geliştireceksek bu demokratik bir kültür içinde olmalıdır. Önce birbirimizi tanıma, anlama, bir arada var olma ve birlikte oluşturduğumuz Türk kültürünü geliştirip, yeniden inşa ederek bir nesilden diğerine aktarma yollarını oluşturmamız gerekir.

Türk destanlarında *yabancı* konusunun nasıl yer aldığını ortaya koymak kültürümüzün derinlerinde yatan dil felsefesini belirlemek açısından önem taşımaktadır. Sözlü kültür ürünleri olan destanlarımız büyük bir hızla bu alanın çalışanlarınca yazıya geçirilmektedir. Türk destanları üzerinde farklı konularda yapılacak alan araştırmaları yine farklı disiplinler açısından bir yaklaşımı da gerektirmektedir. Türk destanlarında

yabancı, *öteki* konusu başlı başına bir çalışma olabilir. Hem dil hem de karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları açısından böyle uzun soluklu bir çalışmanın ele alınması gerekmektedir. Böylesi kapsamlı bir çalışma için bu makale yeterli olmayacaktır. Bu nedenle bütün Türk destanları olmasa bile modernleşmenin çok az etkisinde kalmış Yakut Türk destanlarının bu açıdan ele alınması bu makalenin çalışma konusu olacaktır.

Ayrımcılık olgusu dil biliminin anlam bilimi alt başlığı altında değerlendirilmektedir. Dil bilimciler ayrımcılık olgusunu bir adlandırma ve anlamlandırma konusu olarak görme eğilimindedirler. Dil bilimcilere göre sorun kendimizi ve bizim dışımızdakileri adlandırma ve bunun ötesinde anlamlandırma olduğu için *ötekileştirme* ve *ayrımcılık* alanında kullandığımız kelimelerin bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir.

Yerleşik bir dil görüşüne göre, dil kısmen toplum içinde bireyin düşünüş ve eylemlerini yansıtan bir ayna görevini yerine getirir. Bu açıdan yaklaşıldığında bir dil ile o dilin konuşulduğu toplumun kültürünün yönleri arasında bazı bağlantıların olması beklenir. Bir başka dil görüşü ve düşüncesi ise dile yüklenen fonksiyon konusundaki anlayışı tersine çevirmektedir. Düşüncelerimizi yansıtan bir ayna görevini görmekten ziyade dilin, düşünce ve algılarımızı doğrudan şekillendiren bir özne olarak görülmesi mümkündür. Bu açıdan konuya yaklaştığımızda dil gördüğümüz ve düşündüğümüz olguları iletmek için kullanılan bir aletten ibaret değildir, aksine dilimiz ne kadar izin veriyorsa o kadar görebiliyor ve düşünebiliyoruz ve kendimiz dışındaki dünyayı adlandırabilip anlamlandırıyoruz demektir.

Nietzsche'nin dilin doğası üzerine yaptığı çalışmaları “metafor oluşturmaya yönelik temel insani güdü” üzerine temellendirdiği ileri sürülür. Bu yöneliş ise, insanın kendi dışındaki dünya üzerine bilgisinin yalnızca dil vasıtasıyla mümkün olabileceği anlamını taşımaktadır. Nietzsche'ye göre dil kendisini insani varlıkların metafor yaratma kapasitesinde temellendiren bir “şey” olarak ifşa eder. Nietzsche bir adım daha ileri gider ve felsefeyi, bilgiyi gerçekliğin temsilleri olarak kelimeler/kavramlar yardımıyla bu gerçekliği yansıtan bir şey olarak gösterir ve dilin “zihnin aslı güçlerini başka türlü göstermede” ifşa edici bir rol üstlendiğini ileri sürer. Ona göre bu başka türlü göstermenin başlıca örneği “**adlandırma sürecidir.**” Bu adlandırma süreci, suni bir farklılaştırma, tasnif etme ve düzenleme sürecinin sonucu olarak görülen kavramları doğrudur. Nietzsche bu adlandırma süreci ile oluşturulan hakikatin/doğrunun kesinliğini bir ölçüt olarak kabul etmeyi moral/ahlaki temeller üzerinde yargılayarak yapar. Ona göre hakikat/doğruluk bir **sosyal zorunluluk** olarak varlık kazanır. (Schrift, 1990, “Dil Metafor ve Retorik”, Akt. Arslan 2002: 6 vd.)

İşte bu noktada dışımızdaki dünyayı, nesnelere ya da kişileri adlandırırken genellikle kategorileri kullanırız. Ontolojik açıdan bir insan olarak kendimiz dışındaki yaratılmışları ve nesnelere adlandırırken böylesine bir kategorileştirmeden yararlanmak büyük kolaylıklar sağlar. Dil bilimi açısından bakıldığında da hiçbir kategori tarafsız değildir. Tek başına bir sınıflandırma değil, çoğunlukla sınıflandırmaya eşlik eden bir **tutum/tavır** amacımızı yansıtır.

Görüldüğü gibi dil bilimi ile uğraşan bilim adamları anlam vermeyi, adlandırmayı kategorize etme, tasnif etme, sınıflandırma ve farklılaştırma kavramları ile birlikte değerlendirir: *Adlandırmak bir nesneyi, olayı ya da eylemi tanıdık bir adla çağırmak*

her zaman bir kavramsallaştırmayı, bir düzenlemeyi, bir sınıflandırmayı içerir; adlandırılan ile kurulacak olan ilişkiyi tayin eder (Gürbilek, 1988, s.30). Anlam bilimi “insanların kelimelere ve diğer sembollere nasıl karşılık verdiklerinin incelenmesi” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde değerlendirecek olursak, insan hayatında “ötekileştirme” ve “ayrımcılık” olgusu, daha çok edindiğimiz dil felsefesiyle gerçekliğe ve insan davranışına yönelik bir tavır olarak kendini gösterir. Anlam verme, adlandırma beraberinde taşıdığı sınıflandırma ile *ötekileştirme* ve ayrımcılığa da kapıyı aralar.

Yeryüzündeki sayısız konuşma biçiminin ve dilin kendisini bir fark, ayırım ve tecrit nedeni olarak ortaya koyduğu günümüz anlam bilimcilerince gözlenen bir olgudur. Ancak bu kavı “toplumsal dokunun ortak bir dil tarafından muhafaza edildiğini ama dil çeşitliliği tarafından bozulduğunu ileri sürse de, belki de [insanlar üzerine] safi bir ceza olmaktan farklı bir şey olarak da, diğer dillerin reddinden ziyade, ortak bir iletişim yolu bulmanın, *öteki*'nin ne dediğini anlamının ve kendimizi anlaşılır kılmanın önemine ve netice itibarıyla deneyimleri kelimelere dökme sanatının kıymetine ilişkin bir farkındalık olarak da okunabilir (Manguel, 2009: 56). Dil bir yönüyle bizi ve dolayısıyla içinde bulunduğumuz dünyayı ve toplumu adlandırıp anlamlandırmakta, diğer yönüyle de bizden farklı olanı tanımlayıp anlamlandırarak evrensel anlamda insanlar arasında bir çeşitliliği de ortaya koymaktadır. Ancak anlam bilimiyle uğraşan dil bilimcilerin bu noktada üstünde durdukları ve vurguladıkları konu, farklı toplumlar ve bireyler arasında ortak bir iletişim yolu bulmanın gerekliliğidir. Bazı dil bilimciler dilin sadece düşüncesini değil tüm insan davranışlarını da etkilediğine inanmaktadırlar. Onlara göre dil alışkanlıklarımız olgunlaşmamış ve bozuka bizim dışımızdaki dünyaya karşı davranışımız da olgunlaşmamış ve bozuk olacaktır (Condon, 1995: 14).

Dili kullanan tanınmış iknacılar, hatipler, reklamcılar, gazeteciler olgunlaşmamış bir dil anlayışı ile yapılacak tasnif edici, dışarıda bırakıcı sınıflamanın etkisini çok iyi bilirler. Dil üzerine çalışmalarını yürütenler genellikle lehte ya da kötüyü bir terime gösterilecek bir tepkiyi tahmin edebiliyorlarsa böylesine bir sınıflamaya vurgu yaparlar. Böylelikle reklamı yapılan, propaganda amaçlı dile getirilen ve edinilmesi istenilen **tutum**, **tavır** ve **değişiklikler** yaptığımız sınıflama ile birlikte öne çıkarılmış olur.

Bu nedenle genel olarak kitle iletişim araçlarında kullanılan söylemlerin toplum bireylerinin etki altında bırakılmasında oldukça önemli bir yer tuttuğu iletişim bilimcilerce kabul edilir: *Kardeş, düşman, iyi, kötü, biz, onlar, terörist, gerilla v.b. gibi söylemlerle kurgusal ayrımlar meşrulaştırılmakta ve yeniden üretilmektedir* (Önür, 2002: 243).

Sosyal bilimcilerce ileri sürülen varsayımına göre, siyasal ve sosyal dönüşüm anlarında ayrımcılık olgusunun toplumlar içinde alevlendiği kabul edilirse, sınırlı ve uç (karşı kutuplardaki) kategorileri böylesine anlarda söylemlerimizden ayıklamaya başladığımızda sıkıntıya davet çıkarıyoruz demektir.

Bir başka anlatımla kategorilerimiz darlaştığında, algısal dünyamız da darlaşıyor olacaktır. Dünyayı ve bizim dışımızdakileri, bizden olmayanları **iyi** veya **kötü**, **doğru** veya **yanlış**, **siyah** veya **beyaz** diye böldüğümüzde bu durum en yaygın ve büyük bir olasılıkla en tehlikeli hâle gelir.

Anlam bilimciler bu eğilim için **iki-değerli yönelim** terimini kullanmaktadırlar. Bazı dil bilimcilere göre bu eğilimin Aristo mantığının ikinci kanunu (dışlanmış orta kanunu) tarafından desteklendiğine inanmaktadırlar. *Bu kanuna göre her şey ya A, ya da A-değil sınıflaması içinde değerlendirilir. Bazı sistemlerde bu mantık geçerli ve uygun olabilir ancak kişiler ve toplumlar arası ilişkilerde bu dikatomi o kadar pratik sonuçlar vermez. Çünkü dünyadaki toplumlar ve bireysel farklılıklar dereceler ve derecelendirmeler açısından tarif edildiğinde daha ince ve daha zengin görünmektedir* (Condon, 1985: 88). Bu nedenle siyah-beyaz mantığına dayanan adlandırmalar ayrımcılık olgusunun temel çıkış noktasıdır diyebiliriz.

Condon, burada bu dikatominin psikolojik bir rahatsızlığın göstergesi olduğunu Wendel Johnson’dan yaptığı bir alıntı ile dile getirir: *Johnson birçok akli rahatsızlığın semantik yön bozukluğuna dayandırılabilirliği iddiasında bulunmaktadır. Johnson, birçok ciddi sorunun iki-değerli yönelimde yansıma bulduğuna inanmaktadır. İddiasına göre, sağlıklı insanlar, eylemler ve diğer insanlar için sınıflamalarla rahatlar; rahatsız insanlar ise iki ihtimal arasında tercih yapma durumunda kaldığında çok mutlu olmaktadır* (Condon, 1985: 89).

Adlandırma konusunda kullandığımız kelimelerin hiçbir şekilde herhangi bir nesne ve olgunun “yerine geçmediği” ve çoğu işaretin dünyadaki “özel” bir şeyin işareti olmadığı açıktır. Buradaki temel yanlış adlandırmada kullandığımız kelimelerin karşılıkları olan nesne ve kişilerin hiçbir zaman işareti olmadığıdır. Bu noktada kullandığımız kelimeleri **betimleyici** ve **değerlendirici** kelimeler olarak ikiye ayırabiliriz.

Farklı betimleyici kelime türleri farklı işlevleri yerine getirirler ve bu işlerin çeşitliliği alabildiğine geniştir. “Akıllı” veya “nazik” gibi bazı kelimeler insanların ya da varlıkların belli şekillerde davranma eğilimlerini betimledikleri gibi onları adlandırmış ve anlamlandırmış da oluruz. Burada verdiğimiz betimleyici kelimelerden akıllı, problemleri yeterlilikle çözmeyi, nazik ise kolayca kırılmayı betimlemektedir. Diğer yandan “eşit” veya “farklı” gibi kelimeler ise eşya arasındaki ilişkileri betimlemektedirler.

Buradan da anlaşılacağı üzere **betimleyici** kelimelerin statülerinin her zaman apaçık olmadığı ortadadır. Birçok kelime sadece bilim terminolojisinde kullanılan kelimelerde olduğu gibi, gözlemlerimizi ve tecrübelerimizi betimlemek için kullanılmazlar. Bunlar aynı zamanda soyutlamalardır. Bu soyutlamalar farklı düzeylerde değil, farklı maksatlarla da yapılır.

Düzen ve ilişkileri gösterdiklerinden yüksek düzeyli soyutlama ve genellemeler bilimsel bir konunun ifade edilmesinde son derece faydalıdır. Yüksek düzeyli soyutlamalar duyu-veri tecrübesiyle açık seçik biçimde ilişkilendirildiğinde bu kelimeler hem uygunluk hem de önem kazanırlar. Bu tür yüksek düzeyli soyutlamalar bazı dil alışkanlıklarını da karakterize eder; zira her anlama gelebildikleri için hiçbir anlam ifade etmeyen davetkâr terimlerin ve klişelerin temelini de oluşturur ederler (Condon, 1985: 69).

Diğer bir kelime grubu olan **değerlendirici** kelimeler eşyayı betimlemenin dışında başka bir vurgu yapmak istediğimiz an, örneğin **övmeyi, kınamayı, tavsiye**

etmeyi veya **eleştirmeyi** istediğimizde kullandığımız kelime grubudur. Ayrımcılık ve ötekileştirme olgusu söz konusu olduğunda sık sık bu gruptaki kelimelere başvuruyoruz. *Bu tür kelimeler, uygulandıkları şeylere veya insanlara değer verirler ya da değer vermezler; kısacası bunlar “değer biçerler”.* Söz gelişi *bir şeyin ya da bir kimsenin “iyi” olduğundan, söz ettiğim zaman, onu tavsiye ediyor ya da övüyordum; “kötü” ya da “fena” dediğimde onu eleştiriyor ya da küçümsüyordum. İlk durumda bunun seçmeniz gereken şey, ikinci durumda ise seçmemeniz gereken şey olduğunu söylüyorum* (Wilson, 2002: 33).

Bu açıdan yaklaşıldığında genel olarak dil yalnızca olan bir şeyi tasvir etmeye değil duygularımızı dışa vurmaya, dolayısıyla başkalarında da belli bazı duyguların, yöneliş ve davranışların doğmasını sağlamaya yarar.

Dilde “güzel”, “çirkin”, “iyi”, “kötü” gibi herhangi bir şeyi övme veya yerme için kullanılan dolayısıyla asıl görevi duygusal olan sözcüklerin yanında iki görevi birden yüklenen, hem bir şeyi tasvir eden hem de bir hoşlanma veya hoşlanmama duygusunu dile getiren övücü veya yerici kelimeler de vardır; katil, dinsiz, vatan hain faşist, komünist, kapitalist, burjuva gibi... Katil ve dinsiz kelimesinin anlamını bilmeyen yoktur. Ancak genellikle belki de her kullanılışında karşımızdakinde belli bir duygunun uyanması ve belli bir tepkinin doğması amacını güder(Batuhan, 2007: 206).

Bu çerçevede anlam bilimi ile uğraşan bilim adamları belirsizliğin en tehlikeli nedenlerinden biri olarak betimleyici anlamın, değerlendirci anlamdan bir başka deyişle tasvir edici anlamların duygusal anlamlardan ayırt edilememesi olduğunu ileri sürerler(Wilson, 2002: 49). Düşülen bu yanlış anlam bilimciler tarafından dilin semantik tuzaklarından birisi olarak kabul edilmektedir.

Bu konuya John Wilson *Dil, Anlam ve Doğruluk* adlı kitabında şu örnek olayı verir: *II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar “saf ırkın” üstünlüğü hakkında bir teori geliştirip bu teoriye dayanarak saf ırkların Latin, Sami, Slav ve diğer ırklar karşısında üstün olduğu iddiasında bulundular. Tarihin kaydettiği en büyük ayrımcılık örneklerinden biri olan bu teori ile Yahudiler gibi saf olmayanlara hükmetme (ve bazı durumlarda onların kökünü kazıma) teşebbüslerini haklı çıkarmak için kullandılar. Bunun karşısında da Amerikalı bilim adamları saf ırktan alınmış kan örnekleri ile farklı bir ırkın üyelerinden alınmış kan örneklerini göndererek hangisinin saf olduğunun söylenmesini istediler. Ancak işin içinden çıkılmadı. Çünkü gerçekte saf ırk diye bir şey olamaz. Saf ırktan olanların kanlarıyla diğer ırkların kanından ayıran hiçbir özellik yoktur.* (Wilson, 2002: 49)

Burada **değerlendirci** kelimeler **ayrımcılık** ve **ötekileştirme** konusu olarak kabul edildiğinde yargı ilkelerinin ve ölçütlerinin önemi ortaya çıkar: *Bir kimseyi ya da bir şeyi değerlendirmemizin ölçütleri yargıda bulunurken, bizi etkileyen ise içinde bulunduğumuz kültürün şekillendirdiği düşüncelerdir. Bir kimse, bir nesne hakkında iyi diyeceksek veya onu tavsiye edeceksek geçmesini gerektiğini düşündüğümüz kültürel testler vardır.* (Wilson, 2002: 75)

Bu testler içinde bulunduğumuz kültürün yüzyıllarca oluşturduğu bir birikimin ürünüdür. Bu açıdan yaklaşıldığında kelime dağarcığımız dünya görüşümüzü yansıtmaktadır, diyebiliriz. Sosyal bilimlerde değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu

bildiğimiz halde, anlam açısından sabitlik iddiasında bulunan bir kelime dağarcığını muhafaza ediyoruz (Condon, 1985: 28).

Kelimelerin kendileri dönemler itibarıyla değişmezler ama bizi çevreleyen dünya ve içinde yaşadığımız toplum tamamıyla değişir. Söz konusu değişimleri bir insan hayatında sosyal, siyasal ve fiziksel değişimler olarak gözlemlediğimiz gibi tavır, tutum ve psikolojik yaklaşım açısından da gözlemleyebiliriz. Bu nedenle gerçeklik bir süreç olarak algılanmalıdır. Gerçekliği tanımlamak ve kullanmak zorunda olduğumuz dil ise sabitleştirilmiş ve durgundur: *Şehirler ve insanlar değişirler ancak onları tanımlamak zorunda olduğumuz sözcükler genellikle aynı kalırlar; Sözcüklerin değişmiyor oluşu gerçeği bizi gerçekliğin değişiyor oluşuna karşı körleştirebilir* (Severin, Tankard; 1994: 124).

Sahip olduğumuz kelime dağarcığımız ile değer ifadesini atfettiğimiz kişileri teste tabii tutarız. Söz konusu deneme süreci içinde anlam bilimciler şu farkındalığa dikkat çekerler:

En esaslı farkındalık her daim değişen dünyayı doğrudan doğruya algılayamayacağımızın farkında oluşturu. Bu ise hiçbir kelimenin bir şeyi doğrudan doğruya temsil edemeyeceği; zira şeylerin dinamik, kelimelerin ise durağan olduğu varsayımının esasıdır (Condon, 1985: 29).

Diğer yandan dili retorik amaçlarla kullanan insanlar kendi görüş ve inançlarına öylesine bağlıdırlar ki gerçeklik ve doğruluğun bu görüş ve inançların neredeyse doğal bir niteliği olduğunu sanırlar. Düşükleri ve başkalarını düşürmek istedikleri pragmatik tuzaklarda bu sanının daha doğrusu bu kuruntunun büyük bir payı olsa gerektir. İnsanın kendini bu tuzaklardan koruyabilmesi için kelimelerin betimleyici anlamı ile değerlendirici anlamını, “duygusal” anlamı ile “bildirisel” anlamını titizlikle ayırt etmesi, bunun için de söylenen bir sözün her hangi bir şey ya da kişi hakkında bilgi vermek amacıyla mı yoksa belli bir şekilde davranmak amacıyla mı söylenmiş olduğunu araştırması gerekir (Batuhan, 2007: 239).

Kişiler arası ilişkilerimizde ideal objektifliğin benzerini göremediğimiz an sürekli biçimde kendi karakterimize has algılarımızı tekrar ederiz. Kendi kendimiz olmaktan hoşlanırsınız. Aynı fikirde olduğumuz (doğru fikirli değil) kişilerle bir araya geldikçe, kendi kendimize dünyaya bu bakış açısının doğru olması gerektiği şeklinde bir destek veririz. Zira tanıdığımız ve saygı duyduğumuz başka herkes de aynı tavır ve davranışı çok hoş karşılamaktadırlar. Bu noktada zihin yapımızda bir değer ifadesinin oluşturulmasının bireysel olmaktan çok toplumsal bir olgu olduğunu ileri sürebiliriz. Bir başka anlatımla bir kişi hakkında yukarıda sözünü ettiğimiz kültürel testler, içinde bulunduğumuz toplum tarafından şekillendirilmektedir. Üstelik bu gerçeklik, sosyal hayatla ilgili olduğunda; siyasal, ırki, ekonomik ve ahlaki manzaralara baktığımızda, kişileri adlandırıp anlamlandırdığımızda kendimizi sınırlandırdığımız ve yönlendirdiğimiz belirgin bir biçimde ortaya çıkar.

İşte bu yüzdendir ki, **adlandırma** ve **ötekileştirme**de kullandığımız bir kelime, artık bir kültürde veya bir kültür içinde yaşayan küçük bir grupta değer taşıyorsa onun kelime dağarcığına yansıtacağını iddia edebiliriz. Kelime dağarcığımız dikkatimizi o türden ilgisi veya bilgisi olmayanların yaptıklarına göre daha ince ayrımlar yapmaya yönelir.

Argo ve grup içi konuşma da neyin önemli, neyin önemsiz, neyin değerli, neyin değersiz olduğunun indeksidir. Herhangi bir alt gruba özgü olan bu konuşma türü üyelerine iki şekilde hizmet eder: sembolik olarak “içerdekileri” “dışarıdakiler”den, bizim gibi konuşanları başkalarından ayırır; bu şekilde konuşulurken gruba özelliğini veren gerçeklik algılarını ve ilgilerini pekiştirir. Aynı yaklaşım bir bütün olarak kültürler içinde söylenebilir. Tespit edilen hemen her (kültürel, bölgesel, kuşaksal vs.) grup hareket tarzları kadar konuşma tarzlarıyla da kendi özel karakterini dışa vurur... Konuşma biçimleri aynı zamanda başkalarıyla özdeşleşme duygusu da yaratır (Condon, 1985: 57).

Bu noktada bir tavır ve davranışın nasıl adlandırılması gerektiği kısmen kişinin ve içinde bulunduğu grubun onu ne için kullanmaya niyetli olduğuna veya ona karşı benimsediği belli bir bakış açısına bağlıdır. İşte bu yüzden ki genel anlam bilimciler, bilimizdeki ve dilimizdeki sınırlılıklar nedeniyle, herhangi bir tavır, davranış ve olgu hakkında her şeyi söyleyemeyeceğimiz üzerinde önemle dururlar. Türk düşünce sisteminde, diline hâkim olan bir kimsenin konuşacağı kelimeleri bir kuyumcu titizliğinde seçmesi, **boğazında kırk düğüm varmış** gibi konuşmadan önce muhatabına bakması ve o muhatabın seviyesine göre düğümleri birer birer çözerek, tartarak, fayda ve zararını hesap ederek konuşması gerektiği varsayılır.

İnsanların bilerek ya da bilmeyerek dilin betimleyici özelliği ile değerlendirdiği özelliğini karıştırmalarının sebebi açıktır. Ancak bildiri kipinde olan cümleler teorik anlamda doğru veya yanlış olabilir. Bir dileğin veya buyruğun doğruluğundan söz edilemez. Ancak insanlar arasında doğru olmayan veya içinde bulunan toplum tarafından doğru kabul edilmeyen bir görüşe de fazla iltifat eden olmaz:

*Bu nedendir ki insanlar genellikle “iyi”, “kötü”, “çirkin” gibi herhangi bir şey karşısında kişisel ve duysal tepkilerini dile getiren sözcüklere bile objektif bir geçerlik, bir doğruluk değeri kazandırmaya çalışırlar. Bu kurnazlığın bir inandırma taktiğinden başka bir şey olmadığını fark edemeyenler kendi sosyal görüş ve inançlarını **doğruluğun kendisi** sanıp kutsallaştırmakta, dolayısıyla düşüncelerine katılmayanları **dinsizlik, ahlâksızlık ve kötü yüreklilikle** suçlamaktadırlar. Fanatizm adı verilen düşünce kanseri bu tutumun ürünü olarak kabul edilir. Zararlı ve tehlikeli olan bir insanın toplumsal ideallerini yaymak için sözü geçen inandırma taktiğine başvurması değil, bunun bir taktik olduğunu hem kendinden hem de başkalarından gizlemeye çalışmasıdır (Batuhan, 2007: 250).*

Dil bilimci ve iletişimciler kişiler arasında gerçekleşecek olan iletişimde olgusal anlamda “doğru” iddialarda bulunabilmek için ilk önce nesnel, kişiler ve olgulardan söz ederken kullanılan kelimelerin anlamı üzerinde anlaşılmış olmasının şart olduğunu düşünürler. Bu şart gerçekleşmedikçe, hem bildirişme gerçekleşmez hem de uyumlu bir toplum düzeni kurulamaz. Üyelerinin “iyiliği”, “adaleti”, “cesareti”, “dindarlığı”, “estetik güzelliği” farklı şekilde anladığı bir toplum kaosa sürüklenir. Onun için her sözcüğün asgari düzeyde “doğru” anlamını, “gerçek” anlamını bilmek yalnız insandan insana aktarılması dolayısıyla bir kültürel birikim için değil, toplum hayatının da mümkün olabilmesi için ön şarttır.

Platon’un dil anlayışı belli bir dil ideali veya ideal bir dil kurma çabası olarak yorumlanınca saygıdeğer bir yaklaşım olarak karşılanabilir. Toplumda anlaşmanın

sağlanabilmesi için ideal bir dil kurma anlayışı ne kullanılan dilin ne de insanlar arası bildirişme ve iletişimin yapısını yansıtır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Platoncu yaklaşımla toplumda uzlaşmayı sağlayacak ideal dile ihtiyaç vardır. Dil felsefecilerimizden Hüseyin Batuhan da bu noktada tıpkı Nietzsche gibi, kullanılan kelimelerden aynı dili kullanan bireylerin oluşturduğu toplumun aynı şeyleri anlaması için ne soyut nesnelere olan **ideallerin** varlığını ne de zihnimizde var olduğunu sanılan kavramların varlığını gerekli görmez. Bu konuda Batuhan Nietzsche'nin görüşlerini aynen benimsemiştir. Dil anlaşmayı sağlamak için çok daha pratik, çok daha ince bazı kurallar ve araçlar geliştirmiştir: *Bu kural ve araçları kullanmasını iyi bilen herkes her durumda ne demek istediğini karşısındakine anlatabilir, ama A ile B gibi iki kişi arasında bir anlaşma olabilmesi için A'nın aklından geçen şeylerle B'nin aklından geçen şeylerin tıpatıp aynı olması gerekmez. Dil yardımıyla biz daha çok bazı düşüncelerimizi ima ederiz, onları olduğu gibi yansıtmamıza hiçbir şekilde imkân yoktur* (Batuhan, 2007: 251).

Platoncu dil anlayışını benimsemiş olmamız, kelimelerin anlamı üzerinde yaptığımız bütün tartışmalarda kendini açığa vurur. Her kelimenin *doğru* veya *kesin* bir anlamı olduğu inancı öylesine düşüncemizde yer etmiştir ki, ikide bir “insanın özü”, “gerçek sanat”, “gerçek demokrasi” gibi ifadeler kullanmaktan kaçınmayız. Dolayısıyla herhangi bir kelimeyi bizim anladığımız anlamıyla kullanmayanları o kelimenin anlamını bilmemekle değil, o kelimenin işaret ettiği nesneyi, olguyu bilmemekle suçlarız. Böyle bir tutumun insanları kişiler arası ilişkilerinde bir ayrımcılığa, bir ötekileştirmeye yönlendirmesi de kaçınılmazdır: “Genel olarak kendi beğenilerimizi paylaşmayanları **zevksizlik**, kendi ahlak kurallarımıza uymayanları **ahlaksızlık**la, kendi siyasi görüşlerimize katılmayanları **bozgunculukla** hatta **vatan hainliği** ile suçlamamız Platoncu dil anlayışını ne derece benimsemiş olduğumuzu gösterir (Batuhan, 2007: 253).

Unutulmamalıdır ki her din ve ahlak sistemi biricik **gerçek** sistem, her sosyal veya siyasal öğretisi biricik **doğru** öğretisi, her sanat akımı **halis** akım olmak iddiasındadır. Filozoflar da yakın zamana kadar doğrunun, iyinin, güzelin özünü araştırmayı başgörevleri saymışlardır. Onlara göre bir tane **gerçek doğruluk**, bir tane **gerçek iyilik** ve bir tane **gerçek güzellik** vardır. Bu nedenledir ki Platon çeşitli iyi kişilerin ve adil davranışların neler olduğunu değil, iyinin kendisinin, adaletin kendisinin ne olduğunu araştırmaya çalışmıştır. Bütün bu gayretler “**semantik bir aldanma**”nın çeşitli biçimleridir: *Bu dil tavrı, dilin yapısı ve kelimelerin işleyişi hakkında son derece basit ve yanlış bir modelin Witgenstein'in terimiyle ifade edecek olursak “**dilin mozaik modeli**”nin temel alınmasında kaynaklanır. Bu modellemeye göre bir yanda gerçek var, öbür tarafta dil, bir yanda gerçek dünyayı oluşturan nesne, birey, olay ve olgu çeşitliliği var diğer yanda onları dile getirmek için kullandığımız kelimeler veya kelime dizinleri, cümleler* (Batuhan, 2007: 254) ...

Dolayısıyla varmak istediğimiz çıkarım hiçbir sözcüğün anlamının “belli”, “kesin” olmamasıdır. Herkesin göz önünde bulundurduğu temel öz çizgilere göre, kelimelerin anlamı değişir. Bu yöndeki bir gelişime Batuhan “kaypaklık” adını veriyor. Ona göre kaypaklık belirsizliğin başka bir görünümüdür ve asıl tehlikeli olanı da budur. Kaypaklığı çok anlamlılıktan ayırt etmek görece kolaydır. Bir kelimenin çok anlamlı

olması içinde bulunduğu bağlam yardımıyla birbirinden kolaylıkla ayırt edebildiğimiz değişik türleri göstermesinden anlaşılır. Burada çok anlamlılık (pluralizm) olayı karşımıza çıkmaktadır. Anlam bilimi üzerine çalışan bilim adamları çok anlamlılığını şu şekilde tanımlamaktadırlar: *Bir sözce ile tek bir şey söylenmiş (iddia edilmiş, belirtilmiş, vb) olmaz. Aksine, potansiyel olarak sınırsız sayıda şey söylenmiş olur. Söylenen (what is said), semantik olarak ifade dilen önerme dışında bir yığın olguya -sözce bağlamın sınırsız dayıda özniteliğine- bağlı olabilir* (Akman, 2010: 29).

Kullanım alanlarına göre insanların baştan beri bazı kelimelerin anlamlarını belli bir takım dilsel uzlaşımınla belirlediklerini ifade etmiştik. Bazen bu uzlaşımın tek anlamlı olarak belirlenmektedir. Söz konusu tavrın, tercihin en belirgin görüldüğü alan matematiğe ait terimlerdir. İşte bu noktada Platon'un dil alanındaki **idealar öğretisinin** mantığını ortaya koymakta yarar vardır. Platon idealar öğretisini kurarken matematiksel kavramları göz önünde tutmuştur. Diyaloglarında daima “*erdem*”in, “*cesaret*”in, “*bilgi*”nin, “*iyi*”nin özünü yansıtacak olan **tek anlamlı tanımlar** aramıştır. Platon'a göre “*uçgen*” teriminde olduğu gibi “*erdem*” kelimesinin de kesin tanımı yapılabilir, ona göre “*erdem*” de “*uçgen*” gibi değişmeyen, aynı kalan, belirli bir özü olan bir nesneyi gösterir.

Ev, köy, gibi kültürün fiziksel ürünlerini gösteren kelimelerin anlamı hiç kuşkusuz “akıl”, “mutluluk” gibi belli bir düşünme yeteneği veya ruh durumunu dile getiren kelimelerin anlamından daha belirlidir. Aynı şekilde “akıllı” veya “çalışkan” gibi görece olarak objektif duyuşsal bir niteliği dile getiren kelimelerin, “iyi” veya “güzel” gibi daha çok bir değerlendirmeyi yani bir kimsenin bir nesne, bir kişi karşısındaki duyuşsal tepkisini dile getiren sözcüklerden daha belirli bir anlamı olduğu söylenebilir. Kısacası bir sözcüğün öğrenilmesinde ve uygulanmasında göz önünde bulundurulacak ayraçlar ne kadar karmaşık, değişik ve belirsiz ise kelime o derece kaypaktır (Batuhan, 2007: 272).

Destanlarda öteki ve yabancı adlandırmasının dayandığı dil felsefesi

Toplumların ilk sözlü kültür ürünleri olan destanlar aslında hem bir milletin hem de bir kahramanın anlatısı olabilir. Genellikle bir trajedi, doğal felaket, savaş gibi farklı nedenlerle yaşanan göçler sonrası toplumsal hafızanın yansıması olarak destanlar gün ışığına çıkar. Söz konusu sosyal, fiziksel değişim ve dönüşüm anlarında yaşanan kriz dönemleri toplum hafızasında yer alırlar. Destanlar önceleri şifahi kültürün bir ürünü olarak dillendirilmeye başlanmış, sonraları yazıya geçirilmiştir. Kriz anlarında toplumların anlam birliktelikleri de derinden sarsılır, yara alır. Böyle zamanlarda toplum bireyleri arasındaki anlam birliktelikleri, uzlaşımın da dönüşüm geçirir. Tanımlamalar ve adlandırmalar değişir, anlam değişimleri ve anlam gelişmeleri bu dönemlerde yaşanır.

Destanlarda bir yandan milletin surlar dışındaki kendilerine zarar verecek dış dünyaya karşı bir savaşımı anlatılırken, diğer yandan da bir kahramanın bu savaşta srasındaki çabası ve karşısına “öteki” olarak çıkan ile ilişkileri ele alınmaktadır. Öteki ile olan temas, mücadele toplumun dilinde “öteki” için yeni tanımlamaları da beraberinde getirir.

Gilgamiş Destanı’nda dışlanarak tanımlanan, hem bir yabancı hem de bir ayna imgesi olarak betimlenen, hem vahşi bir adam olarak kalmakla hem de şehrin kabul görmüş üyeleriyle bir olmayı hiçbir zaman başaramamakla suçlanan Enkidu, bu şüphe uyandırıcı varoluşunu, her yeniden canlanışında, dünyanın dört bir yanındaki şehir surlarının dışarısında ve içerisinde eş zamanlı olarak sürdürmeye devam eder (Manguel, 2009: 48).

Manguel burada, *Gilgamiş Destanı’ndan şehir surları imgesini kullanarak günümüz Avrupası’nda şehir kimliği ve bireysel kimlik oluşturma sürecinde yaşanan çatışmayı ortaya koymaya çalışmıştır. Destanların belirlemeye başladığı tarihi dönemlerden günümüze liderler, kendimizi açığa vurmaya dair en içten korkularımızın defedilebilmesi için, keşfedilmemiş bu kimliğin kovulması, “öteki”nin, kötü olan öteki’nin şehrin surlarının dışında bir yere sürgün edilmesi gerektiğini ileri sürerler. Manguel, Gilgamiş Destanı’nın içermeye yönelik daimi bir çaba olduğunu kabul eder ve destanın kahramanı Gilgamiş’in bir’inin kim olduğunu bilmek için iki’ye ihtiyacımız olduğunu anımsatan bir hikâye olduğunu ileri sürer (Manguel, 2009: 52).*

Suçluyu sistem dışına itmek, ötelemek insanoğlunun hep taşıdığı bir davranış kalıbı olarak görülür: *Arimak ve kefareтини ödemek için derin ve evrensel bir insan ihtiyacını yansıtan bir davranış kalıbı. İlk toplumların hepsinin... insan aklının anlamaya gücünün yetmediği felaketlerden sorumlu tuttuğu, uğursuz bir dışarıdan gelenin yer aldığı hikâyeler vardır. Ancak bu ile ritüeller farklı formlarda devam etmekte ve giderek daya yıkıcı olmaktadır (Champhell, 2013: 17).*

Çoğu kültür yabancıları **günah keçisi** hâline getirmek için kurban mitleri üretir. Günah keçisi bulma meraklıları, toplumsal marazlardan sorumlu tuttıkları bu yabancıları tecrit eder ya da ortadan kaldırır. Böyle bir kurban etme stratejisi, insan topluluklarına bağlayıcı bir kimlik bahşeder; kimlerin topluluğa dâhil edildiğine (biz), kimlerin dışarıda bırakıldığına (onlar) dair temel bir farkındalık sağlar. Mutlu, homojen bir topluluk oluşturmak için ödenmesi gereken bedel çoğu zaman yabancıların dışlanmasıdır (Kearney, 2012: 41).

İnsanlar önce topluluk, sonra toplum olarak yaşamaya başladığı tarihî çağlardan itibaren hareketlerinin sorumluluğunu kabul etmeyi reddetmiştir. Bu reddediş insanlığın ilk günahıdır. *Bu cennet bahçelerinden kovulmamızın ve acı çekmemizin sebebi. İyi de bunu neden yapıyoruz? Bu, sadece suçluluk duygumuzu başka yere yönlendirmek ve sorumluluk almaktan kurtulmak için geliştirdiğimiz bir sistem... Her zaman suçladığımız gibi suçluyor; işler yolunda gitmediğinde azınlık ve marjinal grupları hedef gösteriyoruz (Camphell, 2013: 16).* Tarihte çoğu zaman insan topluluklarının geçirdikleri felaketlerden sonra suçlayacak birini ya da bir grubu bulup bütün suçu bu kişi ya da gruba yükledikleri gözlenmiştir: *İşte o kişi günah keçisidir, hiddetimizi ve acımızı başka bir yere taşıyarak yolumuzu aydınlatan bir liderdir. Ardından bize adaletin yerini bulduğunu, düzenin sağlandığını hissettirir. En sonundaysa tüm o sorumlulukları üstlenme süreci yeniden başlar (Camphell, 2013: 17).*

Kimi zaman da Avrupa ve Hristiyan kökenli edebiyat metinlerinde ahlaki alanın dışında olan edimler, herhangi bir toplum nazarında bir yabancıların taşıyabileceği yararlı nitelikler olarak görülmüştür. Çünkü yabancı, toplumun bir üyesi tarafından gerçekleştirildiği takdirde ahlaka aykırı olarak değerlendirilecek ve bu nedenle

yasaklanacak edimleri üstlenerek bir günah keçisi olarak toplum bireylerine hizmet edebilir. Burada Manguel, “öteki”nin bir varlık olarak sosyopsikolojik bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır (Manguel, 2009: 39).

Kurban edilecek canavarlara ilişkin mitolojilerin kilit işlevlerinden biri de kozmosun kutsallığını tehlikeli bir yeraltı dünyasından -hayaletler, şeytanlar ve yabancıların mesken tuttuğu o yadırgatıcı ve kaotik uzamdan- ayırmaktır. Kutsal olan mutlak gerçekliği gözler önüne serdiği gibi uyum sağlamayı da olanaklı kılar. Böylece içinde yaşanılan dünyanın sınırlarını belirleyip düzenini tesis eder (Kearney, 2012: 50).

Edebî metinlerde yabancı figürünün, *xenos* gibi çok eski bir kavramdan çağdaş bir kategori olan *yabancı istilacıya* kadar genellikle kendilerini başkaları üzerinden ve başkalarıyla karşıtlıklarına göre tanımlamaya çalışan insanlar için bir sınır deneyimi olarak iş gördüğü ileri sürülmektedir (Kearney, 2012: 15). Bu nedenledir ki edebî eserlerde çok sık olarak yabancıların birbirlerinin gözünde “öteki” olarak görülmelerine tanıklık ederiz.

Sözlü destan anlatıcılarının aktardıkları hikâyelerden başlayarak günümüz çağdaş edebî eserleri, canavarların sonsuza dek canavar olarak kalmadıkları, düşmanların düşmanlıklarını yitirdikleri esinini bize verirler. Toplum yasalarının sınırları dışında olduğu düşünülen *ötekiler*, kelimelere yakalanarak, kelimeler aracılığıyla aktarılacak ya da fikir ve diyalog için bir *hareket noktası* görevi üstlenmek üzere ileri sürülerek bir anda tüm trajik insaniyetleriyle görülebilirler. Böylelikle bizden farklı olduklarından dolayı değil ama bize bir hayli benzedikleri ve bizimle aynı şeyleri yapmaya muktedir oldukları için korkunç eylemlere kalkışabilen yaratıklar olarak karşımıza çıkarlar. *Genellikle canavarlar alt dünyalarda peyda olur; destursuz hayatımıza dalan yabancılar da art dünyalardan çıkagelirken, Tanrılar öteki dünyaların sakinleridirler genellikle* (Kearney, 2012: 16).

Edebiyat bilimi üzerinde çalışanlar, yazılı dilin, uygarlıkların gelişmekte olan kimliklerinin farkına varmalarının yolunu açtığını iddia ederler. Bir uygarlık ve dili arasındaki ilişki simbiyotiktir. Belli türden bir toplum belli türden bir dili doğurur ve söz konusu dil de karşılığında, söz konusu toplumun tahayyülünü ve tefekkürünü esinleyen, biçimlendiren ve daha sonra da aktaran hikâyeleri söyleyip yazdırır (Manguel, 2009: 61).

Bu aşamada dilin dışımızdaki dünya ile düşünceleri oluşturma ve nakletme kudreti de belirgin olarak ortaya çıktığı görülür. Sözlü kültür aktarıcılar, Türk dünyasındaki destan okuyucular nesilden nesile destanları aktarıırken bir bireyi diğerine olduğu gibi, bir nesli de diğerine anlamları aktararak bağlamaktadırlar. Artık, dilin kuralları, sözlü kültürün aktarılma geleneği içinde bireyden bireye, nesilden nesile aktarılmaktadır.

Dilin bu çift yönlü meziyeti, eş zamanlı olarak yaratma ve nakletme kudreti, her birimizin bir diğerine olan bağıımızın var olduğunun kabul edilmesiyle açığa çıkar. Her edebî ilişkinin az çok bilinçli bir biçimde, “öteki”ni görmenin üç yolunu içerdiğini ileri sürülmektedir: *1. Hayali yarı-kurmaca, tahayyülümüzde sembolik ya da alegorik ağırlığı olan bir varlık olarak; 2. Mülkiyetimize ve kimliğimize göz diken ve mücadele ederek yok edilmesi gereken bir tehdit olarak; 3. Bizi yöneten, bize bilgece öğretmenlik*

eden, sevmemiz ve gözüne girmemiz gereken yaratıcı bir yardımsever olarak (Manguel, 2009: 64).

Manguel diğer toplumsal hizmetler gibi, hikâye anlatımının da kişisel deneyimlere ifade ve bağlam sağlama işlevi olduğunu kabul eder: *Öyle ki bireysel algılar (örneğin zaman ya da uzam algısı) bütün toplum tarafından kabul gördükleri takdirde, üzerine bilginin inşa edilebileceği müşterek ve paylaşılan bir anlam kazanırlar... Tarif edilmesi zor ama dolaylı olarak her zaman mevcut olan uzam ve zaman mefhumları, bir hikâye aracılığıyla ele geçirildikleri takdirde, bir anlatı biçimi altında bir grup ya da birey tarafından sahiplenilebilecek bir kimlik kazanırlar* (Manguel, 2009: 72).

Toplumsal belleğimiz de bu zaman ve uzam kavramlarının anlam kazanmasıyla oluşur. Bellek zamanın akışının yanı sıra toplumsal geçmişimizin mahzenleriyle olan bağımızdır.

Söz konusu kavramları nesilden nesile aktaran hikâye anlatıcılığını önemsemek gerekir. Geleneksel toplumlarda bir destan anlatıcısının karşısındaki dinleyiciler kelimelelere sahip olmayı bir dizi dogmatik kaidenin ilanı olarak değil, büyüyen deneyimler ve zenginleşen geleneklerle birlikte değişen çevre ve hayat şartlarını isimlendirebilmek için isterler:

Kelimelerden, barışın gönencini, ama aynı zamanda hırslarımızın sebep olduğu kargaşayı, yıkımı ve çaresizliği ifade etmelerini isterler. Bütün bunların içerisinde, çeşitli kavimsel, dilsel, dinsel ve felsefî kimlikler ortak bir zeminde buluşabilirler, çünkü kimi zaman, bir toplumun kimliği dediğimiz örtücü mefhumun bizzat kendisi, çatışmanın sebebidir. Ve böylelikle birbirinden farklı kişiliklerimizi ve birbirimizden farklı sözlerimizi ortak ama sınırlandırılmış bir dilin çatısı altında bir araya getirmek, bu farklılıkları birbirine öreerek Babil'in lanetini çok dilliliğin lütfuna çevirmemiz mümkün olabilir (Manguel, 2009: 78).

Bu öneri bir anlamda birbirlerine yabancı olanların birbirlerini idrak etme konusunda adım atması anlamına gelmektedir. Ötekiyi idrak etme imkânlarını ararken Batılı dil felsefecilerinin yabancılığın yol açtığı kafa karışıklıklarını akıl dışı alanlara, yani mit, sanat ve dinin kültürel bilinç dışına öteledikleri ileri sürülebilir. Ötekileştirme konuları dini antropologlar (Eliade/Girard/Lévi-Strauss), psikanalistler (Freud/Lacan/Kristeva), yapıbozum konusu ile ilgilenen dil bilimciler (Derida/Lyotard/Caputo), fenomenologlar (Husserl/Heidegger/Levinas) ve yorumbilimciler (Gadamer/Greisch/Ricoeur) tarafından tartışılmıştır (Kearney, 2012: 25). Toplumsal hayatımızda her zaman yabancılar olacaktır. Çünkü “toplumsal değişim”, sosyal bilimlerin her zaman göz önünde tuttuğu bir kuraldır. Değişim ise toplumun hareketliliğinden, göçlerden sonra görülür. Dolayısıyla toplumun farklı kültürlerle temas kaçınılmaz olur. Farklı olanla temas, hemen bir uzlaşma ile sonuçlanmayabilir. Çatışma, kültürel değişim ve dönüşüm gibi kriz anlarında yabancılar belirir. İşte bu noktada toplumsal akliselimi harekete geçirmek gerekmektedir: *Canavarları şeytanlaştırma veya tanılaştırmaya yönelik aşırı eğilimler ile karşılaştığımızda yapmamız gereken kendi ruhlarımıza mercek tutmak, tanrı ve canavarlarımızın arasında kendi vicdanlarımızı gözden geçirmektir... Kutuplar arasındaki uzamı keşfe çıkmalı, en yüksek olan ile en alçak olan arasında kalan eşikleri mesken tutmalıyız. Orta yola odaklanmalıyız* (Kearney, 2012: 61).

Yakut Destanlarında yabancı, düşman ve öteki olgusu

Sibirya'da yüzyıllardır tarihî, siyasi ve coğrafi nedenlerle kapalı bir yaşam tarzı sürdüren Yakut Türklerinin zengin bir sözlü edebî geleneğinin olduğu kabul edilir. Yakutlar aynı coğrafyayı paylaştıkları Tunguzlardan edindikleri katkılarla zenginleştirdikleri sözlü kültürlerini kapalı toplum olmaları nedeniyle uzun süre koruyagelmışlerdir. Orta Asya Türk topluluklarında olduğu gibi Yakut sözlü kültür geleneği içinde destanların ayrı bir yeri vardır. *Olonho* adıyla anılan destanlarda mitolojik tasavvurların yanı sıra eski olağanüstü ve kutsal bahadırların kahramanlıkları ve hayat hikâyeleri anlatılmaktadır. Tanrı, yaratılış, evren, ilk insan, düzen, alt dünya yaratıkları olarak yabancı ve düşmanlar hakkındaki arkaik inanç ve düşünceleri yansıtan mitolojik destanların yanı sıra; bugün yaşadıkları vatanlarına gelişleri ve medeniyet tesis edişlerini, burada düşman ve öteki olarak algıladıkları ile yaptıkları savaşları anlatan destanları da vardır (Ergun, 2013: 17).

Mitolojik bir idrak ile kuşatılmış bir dünyada yaşayan Yakutların edebiyatı destan edebiyatıdır. Yakut destanlarının sayısı kesin olarak bilinmemesine rağmen, Yakut İlimler Akademisi arşivinde yüz otuzun üzerinde destan metni bulunduğu bilinmektedir.

Olonho olarak adlandırılan bu destanlarda karakterlerle işlenen konular belli bir tarihî olayı ya da kişileri değil edebî bir dille kabile yaşantısı ve olayların genel akışını anlatır. Karakterler daha çok mitolojik özelliklere sahiptir. Karakterler gibi *Olonhonun* mekânı ve zamanı da mitoloji dünyasına aittir. Buna karşılık tarihî olay ve kişilere “kırgıs üyete” adı verilen (savaş dönemi) halk hikâyelerinde yer verilir.

Dünyanın ve gökyüzünün yaratılışıyla birlikte *Ayu Aymaga* kabilesinin ve destan kahramanının yaratılışını anlatarak başlayan *Olonholar* kahramanın olağanüstü fiziki, ruhi özelliklerini ve onun dünyasının güzelliğini betimleyerek devam eder. **Kötülüklerin kaynağı** olarak gösterilen *Alt Dünya*'nın yaratıkları olan ve *Abaas*ların, *Orta Dünya*'da yaşayan *Ayu Aymaga* kabilesine saldırısıyla olaylar başlar. *Ayu Aymaga* kabilesinin kutlu bahadırları çoğunlukla *Alt Dünya*'dan (karanlık *Abaası* ülkesinden) gelen tehlikeleri ortadan kaldırdıktan sonra, bir sonraki tehdit ya da tehlikeye kadar, sekiz ırmak başında okla, dokuz nehir başında ağla, yedi dere başında tuzakla avlanıp hayvanlarını otlatarak yaşamlarını devam ettirirler (Ergun, 2013: 19).

Olonho geleneksel olarak Yakut mitolojisindeki üç dünyanın azametli ve muhteşem tasviriyile başlar. Yakutların ilk insan/ilk ata olarak algıladıkları *Er Sogotoh* ile çocuklarının mücadelelerini anlatan *Olonho* da böyle bir tasvirle başlar. *Olonho*'nun anlatıcısı *Üst, Orta ve Alt Dünya*'lardan oluşan âlemin yaratılışını kısaca özetler, yaratılışın belli bir sıralamayla gerçekleştiği başlangıca kadar gider (Ergun, 2013: 22).

Er Sogotoh destanında *üohee doydu* olarak adlandırılan *Üst Dünya* yaratan ve *Orta Dünya* bahadırlarının yazgısını yazan tanrı *Ürün Ayu Toyon* ile onun yardımcılarının (kadın şamanlar vd.) bulunduğu mekândır. *Üst Dünya*'nın asıl muhatabı *Alt Dünya* ve orada yaşayan *Abaas*lardır.

Yakut destanlarında *Üögen Tugege, Ütegene ve Nüken Üöden* (cehennem) adları verilen *Alt Dünya* olayların büyük oranda geçtiği yerdir. *Alt Dünyaya* iniş *Orta Dünya*'nın kuzeyinde bulunan (yerle göğün birleştiği yerde) bir geçitle mümkündür.

Alt Dünya güneşi ve ayı **fersiz**, gökyüzü **gri** ve **loş** olan bir ülke olarak algılanır. Oradaki her şey **soğuk** ve **cansızdır**; ağaçlar eğik, bitkiler kurudur. *Alt Dünya*'da, *Orta Dünya* insanların *Ayu Aymaga* kavminin ezeli **düşmanları** olan *Abaaslar* yaşar (Ergun, 2013: 24). Günümüz coğrafi ve konumlandırma tekniklerinde yukarıda *gösterilen* Kuzey yarım kürenin Yakutlar tarafından aşağıda ve *Alt Dünya* olarak algılanması dikkat çekici bir olgudur. Söz konusu *Alt Dünya* **cehennem** olarak da adlandırılmaktadır.

Tanrı katından gönderilen ya da olağanüstü doğumlarının ardından *Üst Dünya*'ya çekilerek *Alt Dünya*'nın *Abaası* ruhlarına karşı savaşmaları için yetiştirilen kutlu bahadırlar *Ayu Han* kabilelerini korumakla yükümlüdürler. Söz konusu bahadırlar ilk insan olarak destanlarda temsil edilirler. *Olonho* bahadırı *Ayu Aymaga* kabilesindedir ve **iyiyi** temsil eder. *Ayu* bahadırı *Ayu Kihite* Yakut masal ve destanlarında kötülere karşı mücadele eden, kötü yaratıklara karşı **başarılı** olan kahraman anlamına gelmektedir. *Olonhonun* *Abaası* sözü, **kötülük, insana düşman olan, zarar veren, geleneklere ters düşen, bastırılması güç kötü özellikler** anlamına gelir. Aydınlık ve karanlık, gece ve gündüz, sıcak ve soğuk, yaz ve kış, ölüm ve yaşam, hak ve haksızlık gibi doğada her şeyin zıddıyla var olduğunu gören insanoğlu bu zıtlıkların çatışmalarını ruh dünyasında canlandırmış ve bunu edebî bir metin olarak mitoloji ve destanlarına yansıtmıştır (Ergun, 2013: 25).

Yakut Olonhosu 'nda bahadırların rakibi olarak iki tip görülür. Bunlardan birincisi **düşman** olarak görülen *Abaasıdır*. İkincisi ise daha gerçekçi olan *Tayga* bahadırıdır.

Abaası ruhlar, *Ayu Aymaga* kavmine ve ülkesine saldırıp insanları öldürür ve halkı esir edip, mal ve mülkü talan ederek obaları yakıp yıkarlar. *Abaasların* *Ayu Aymaga* kavmine saldırıları **genellikle** *Orta Dünya* kadınlarının kaçırılması biçiminde gerçekleşir. *Abaaslar* *Ayu* bahadırlarının eş, anne, nişanlı ve kız kardeşlerini **çalar** ya da ellerinden alırlar. *Abaaslar* kaçırma eyleminden önce söz konusu kadınların kendi eşleri olmalarını isterler. Karşılıksız kalan bu istek *Ayu Aymaga* ülkesinin istila girişiminin gerekçesini oluşturur. Kaçırılma sonrasında yaşanan macera bütün *olonholarda* olduğu gibi kaçırılan kadının kurtarılmasına yöneliktir.

Olonholarda **yamyam** olarak takdim edilen *Abaaslar* **çok kaba, kültürsüz, pis ve kötü** şeylerle (böcek, kurt, leş gibi) beslenen varlıklar olarak anlatılırlar. **Çok gururlu, kendilerine güvenen bir tavırları** vardır. *Alt Dünya*'nın **korkunç, tiksindirici** *Abaası* ruhlarının tasvirleri genellikle birbirine benzer. *Abaaslar*, **tek kollu, tek bacaklı ya da gözlü** olarak tasvir edilirler.

Daha sade bir yapıda olan ikincil düşman karakter *Tayga* bahadırı *Arcamaan/ Carcamaan* ise *Abaasıdan* oldukça farklıdır. Gerçek insan özelliklerine sahip olan bu karakter, *olonholarda* çoğu zaman kayakla gezen ya da ren geyiğine binen kürklü bir ihtiyar olarak tasvir edilir. O da *Ayu* kadınlarını kaçıtır ve dağlarda orman içinde saklanır.

17. yüzyılda Yakutların Aldana, Vilüy ve Olekme'ye gelişleri ile Tunguz göçebe konaklarına girmeleri Yakutlarla Tunguzların çatışmalarına yol açmıştır. Bu çatışmalar, Yakut toplumunun mücadelelerini anlatan *Olonholarda* yansımaları bulur. Ancak Tunguzlarla Yakutların ilişkileri yalnızca çatışma üzerine kurulu değildir. Bölgenin

yerli halkı olan Tunguzlarla bölgeye sonradan gelen Yakutlar arasındaki çatışma zamanla azalır, çatışmanın yerini siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler almaya başlar. Bu ilişkilerin gelişmesinde kabileler arası evliliklerin önemli bir etkisi vardır. Başlangıçta rakip ve düşman olarak görülen Tunguz bahadırları, ilişkiler gelişmeye başladıktan sonra, arkadaş olarak da görülmeye başlanır. Tunguz bahadırları *Olonholarda* bazı durumlarda *Ayu Aymaga* halkını koruyan kahraman olarak tasvir edilir. Ancak bu durum, düşman olarak tasvir edilmelerine göre seyrekler. (Ergun, 2013: 26) *Alt Dünya*'nın yaratıkları, yabancıları olan *Abaasılara* nazaran Tunguzlar **korkunç, pis, kültürsüz, korkunç, tiksindirici yaratıkları olarak değil** sadece temasta bulunulan **yabancılar** olarak görülürler. Batı kültürlerinde görülen *günah keçisi* üretme tavrı Yakutlarda görülmez. Yakutlar komşuları olan Tunguzları yabancılaştırmada çok ileri gitmemiş, bu komşularını *günah keçisi* olarak görmemişlerdir.

Olonholardaki Tunguz bahadırlarının tasvirleri *Abaası* kahramanları ile başka kahramanlara nazaran çok daha **çetin, aykırı** ve **çelişkilidir**. *Olonho* kahramanlarının **düşmanı** olan Tunguz bahadırlarının hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Tunguz kahramanları *Olonho* kahramanlarına göre çok daha komik hatlara sahiptirler. Tunguz kahramanları ile *Olonho* kahramanlarının tasvirleri kuzeyde sert iklim koşullarında yaşayan insanların geleneklerini, yaşayış tarzlarını ve durumlarını da yansıtmaktadır (Ergun, 2013: 125).

Düşman olarak gösterilen Tunguz kahramanları *Olonho* kahramanlarının kadınlarını kaçırmakla tasvir edilirken, hiç bir şekilde Yakut *Ayu Aymaga* kabilesinin memleketini yıkıp talan eden bir unsur olarak gösterilmez (Ergun, 2013: 126).

Olonho bahadırlarının karşılaştığı bir diğer *Abaası* ruhu, **ölüm getiren** *Abaası* kızıdır. Elindeki kızgın tavasıyla **cehennemî bir görüntü** arz eden *Abaası* kızının tasviri diğer *Abaası* ruhlarının tasvirleri gibi korkunçtur ve mübalağa ve benzetmelerle doludur. *Olonho* bahadırı, **kuru ormanı ters çevirmiş gibi dağın demir saçlı yaşlı kadını** öldürerek diğer *Abaası* ruhlarına yaptığı gibi ay ışığı ve güneş şulesi gibi bunları darmadağın eder (Ergun, 2013: 127).

Olonholarda *Abaası* bahadırlarının cilt ve göz renklerinin birbirine hiç uymadığı anlatılır. Genellikle **kara, kömür gibi kara tenli** olarak tarif edilirken gözleri **beyaz** ya da **şeffaftır**. Sarı yüzlü ve kahverengi gözlü Yakutlara bu uyumsuzluk **çok çirkin** gelir. *Abaası* kahramanlarının diğer vücut kısımları da biçimsiz olarak ifade edilir. Onların bu **biçimsizlik** ve dış görünüşleri yaptıkları **korkunç işlere** bağlanmaktadır.

Abaası bahadırlarının doğumları da değişiktir. Söz gelimi *Bügüsteen Hara*'nın yaşlı annesi *Demir Agılastay* zahmetli bir hamilelikten sonra büyük bir taş doğurur, taş ikiye bölünür, içinden de demir çocuk çıkar. Doğan çocuk taş tarlasında bağırarak ileri geri koşar.

Abaasaların yaşadığı *Alt Dünya* da dış görünüşleri gibi **korkunç ve gariptir**. Burası **ebediyen karanlıkta** olan, **hiç ışık vermeyen sönük güneşli, paslanmış aylı, suyu bulunmayan, kayası olmayan içinde kurt ve böceklerin yaşadığı bir bataklık** olarak tasvir edilir (Ergun, 2013: 129).

Abaası bahadırları *Olonholarda* müthiş savaşçılar olarak gösterilirler. Genellikle **düzensiz, belirsiz, çok tuhaf insana benzemeyen bir tavırla** ortaya çıkarlar. Son derece

insafsız ve *acımasız* olmalarına rağmen karşısındakiler boyun eğip aman diledikleri takdirde bağışlamaya hazırdırlar. Savaşırken *çok kurnaz*, ama normal hayatlarında *çok saf ve son derece aptal*dırlar (Ergun, 2013: 129).

Abaasıların Orta Dünya’ya gelişi bir afet eşliğinde betimlenir. Olağanüstü bir atmosferde gerçekleştirilen anlatımlarda esen sert fırtına ve boranlardan, iki yaşındaki düve büyüklüğündeki yağın kardan, üç yaşındaki inek büyüklüğündeki taşlardan söz edilir. *Abaaslar* yaklaştığı anda güneş karanlığa gömülür. *Abaasların* dış görünüşleri ile *afet* ve *bela* arasında çağrıştırmacı bir ilişki kurulur. *Abaasların Orta Dünya* kahramanları ile mücadelesi de insanın doğal afetlerle mücadelesini andırmaktadır (Ergun, 2013: 130).

Karanlık dünyanın Abaası kahramanları *Orta Dünya*’ya *Ayu Aymaga* kabilesinin **kadınlarını kaçırmak**, **obaları yağmalamak** bir başka deyişle kurulu **düzeni bozmak** için çıkarlar. *Orta Dünya*’nın kutlu kahramanlarının **karanlık dünyada** bunlara karşı yürüttükleri mücadeleler de **kaos** ve **düzensizliğe** karşı verilen mücadele anlamına gelir.

Olonholarda Abaası kahramanları ile *Ayu* insanların dostluğundan söz etmek pek mümkün değildir. Bazı *Olonholarda* çok nadir de olsa *Abaası* kahramanları ile *Ayu* kahramanları arasında kurulan dostluklar anlatılır. Bazen *Ayu* kahramanının *Abaası* kahramanı ile geçici olarak kardeş olduklarından söz edilir. Bu dostluk genellikle *Abaası* kahramanının yenilmesi ve hayatının bağışlanması üzerine gerçekleşir. Esir olan *Abaası* kahramanları *hizmetkâr* ve *köle* olurlar. Bazen *Ayu* kahramanları *Abaası* ruhlarını kılığına girerler. Bazı *Ayu* kahramanlarının *Abaası* kılığına girmelerinin sebebi de suçlu olmalarıdır. Bazı *Olonholarda Ayu* kahramanı destan boyunca *Abaası* kılığıyla görünmektedir. Örneğin Er Sogotoh destanında *karanlık Alt Dünyanın Abaası* şaman kadını Er Sogotoh’un karısının kılığına girmiş ve kahramanla cinsel ilişkiye girmiştir (Ergun, 2013: 131).

Sonuç

Toplumlar adlandırmaları yaparken metaforlar oluşturarak bir anlam dünyası, anlam örgüsü oluşturmaktadır. Bu kural Yakutlar için de geçerlidir. Makalemizin başında da ifade ettiğimiz gibi, dil bir iletişim aracı olmanın ötesinde, kendi dışımızdaki dünyayı ifşa etme ve oluşturma rolü de üstlenir. Dil ile adlandırma, anlam verme süreci içinde oluşturduğu toplumun moral/ahlâki değerleri ile şekillenir. Bu süreci dil bilimciler bir “sosyal zorunluluk” olarak görmektedirler. Yakutlar da kendi dışlarında gördükleri bir dünyayı adlandırırken kendi “sosyal zorunlulukları” çerçevesinde hareket etmişler ve bu dünyaya, **öteki** olana böyle bir anlam kazandırmışlardır.

Yakut destanı *Olonholarda* görülen yabancı/öteki olgusu *hayalî yarı-kurmaca*, *tahayyülümüzde sembolik ya da alegorik ağırlığı olan bir varlık olarak; mülkiyetimize ve kimliğimize göz diken ve mücadele ederek yok edilmesi gereken bir tehdit olarak* belirmiştir.

Dil bilimcilerin ileri sürdüğü teoriye göre bir toplumda ötekileştirmenin daha çok, sosyal kriz anlarında görüldüğü ifade edilmektedir. Toplumların göç, savaş veya yeni bir toplum ve coğrafi koşullarla temasa geçmeleri sırasında söz konusu kriz kendisini

göstermektedir. Çünkü sosyal bünyede belirli değişiklikler bu temasla kendini göstermektedir. Yeni bir anlam örgüsü oluşturma zorunluluğu temas edilen toplum, kişi ve fizikî koşulları yeniden adlandırmaktadır. Yakutlar da böylesi bir krizi, buldukları coğrafyayı terk ederek daha kuzeye göç ettikleri ve bunun sonucu Tunguz topluluğu ile temas kurdukları an yaşamışlardır. Bu sosyal dönüm noktasında, kriz anında *yeni adlandırmalar* ve *anlam vermeler* oluşturdukları görülmektedir. Ancak yaşadıkları felaketlerde, bazı eski toplumların yaptıkları gibi, bir “günah keçisi” oluşturma gayreti ortaya koymamışlardır.

Kaynakça

- AKMAN, Vedat (2010). “Dilde Bağlam Duyarlılığı”, *Anlam Kavramı Üzerine Yeni Denemeler*, (Derl.: Sibel Kibar, Selma A. Bayram, Ayhan Sol), ODTÜ Felsefe Günleri, Anlam Kongresi 19-21 Aralık 2008, İstanbul: Legal Yayınları.
- BATUHAN, Hüseyin (2007). *Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans*, Ankara: Nobel Yayınları.
- CHAMPHELL, Charlie, (2013). *Günah Keçisi, Başkalarının Suçlarının Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- CONDON, John (1985). *C. Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ERGUN, Metin (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRBİLEK, Nurdan (1988). “Adlandırılmak”, *Defter Dergisi*, Şubat-Mart (3), s. 30-37.
- KEARNEY, Richard (2012). *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar; Ötekiliği Yorumlamak*, İstanbul: Metis Yayınları.
- MANGUEL, Alberto (2009). *Kelimeler Şehri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖNÜR, Nimet (2002). *Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum*, Ankara: Alp Yayınları.
- SAİD, Edward (1984). *Haberlerin Ağında İslam*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- SCHRİFT, Alan D. (2002). “Dil Metafor ve Retorik”, *İnsan Bilimlerine Prolegomena: Dil, Gelenek ve Yorum*, (Der. ve Terc. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yay., İstanbul: Paradigma Yayınları.
- SEVERİN, Werner J.-TANKARD WR, James W. (1994). *İletişim Kuramları: Kökenleri, Yöntemleri ve Kitle İletişim Araçlarında Kullanımları*, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yayınları.
- WILSON, John (2000). *Dil, Anlam ve Doğruluk*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.